

TAUTINIO ATGIMIMO LIETUVIŠKOSIOS SPAUDOS ISTORIJOS NARATYVAI MARTYNO JANKAUS ATSIMINIMUOSE: KNYGOTYRINĖS ŠALTINIOTYROS ASPEKTAS

DOMAS KAUNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Martynas Jankus (1858–1946) buvo aktyvus XIX a. pabaigos–XX a. pradžios lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvis. 1918 m. atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, lietuvių kultūros ir politikos veteranas buvo aukštai įvertintas ir sulaukė didelio visuomenės ir žurnalistų dėmesio. Atliepdamas paskatoms, jis gana dažnai skelbė atsiminimus apie nelegaliosios spaudos leidimą ir platinimą, žymius laikraščių redaktorius ir knygų autorius, spaustuvininkus ir leidėjus. Knygotyros istoriografiniams tyrimams didžiausią vertę turi trys M. Jankaus senatvės amžiaus bandymai parašyti apibendrinamojo pobūdžio atsiminimus. Tai publikacija „Lietuviškų Kningų Kontrabanda“, išspausdinta JAV lietuvių laikraštyje „Tėvynė“ (1918), ir du nepublikuoti rankraščiai: Getingeno (Vokietija) universiteto kalbotyros profesoriumi lituanistui Eduardui Hermannui 1929 m. išsiųstas laiško pavidalo išsamus be pavadinimo pasakojimas apie lietuvių tautos, lietuviškosios spaudos ir lietuvių kalbos būklę tautinio atgimimo kilimo laikais ir apie 1935–1937 m. rašyti enciklopedinio žodyno pobūdžio atsiminimai „Mano prietikių enciklopedija“, apibūdinantys M. Jankaus pažintus asmenis. Atsiminimų pranašumas yra faktinius duomenis, politinių ir socialinių procesų vyksmą, asmenybių charakteristiką vienijantis autorius kaip tiesioginio įvykių dalyvio arba stebėtojo požiūris. Užsienio tyrėjai vertina žinias apie M. Jankaus bendradarbiavimą su baltarusių, lenkų ir vokiečių tautinio ir revoliucinio judėjimo literatūros leidybos dalyviais. Kita vertus, nors publikuotų ir nepublikuotų atsiminimų šis autorius parašė gana daug, tačiau jie buvo palyginti nedidelės apimties, publicistinio žanro ir nestokojo atvirumu. Tai sukeldavo visuomenės prieštaravimų ir kritinių atsiliepimų. Daug kas nesuprato M. Jankaus charakterio dėl kultūrų ir tikybos tradicijų skirtumo, įdiegtos Prūsijos piliečių teisės į nepalyginti su Didžiąja Lietuva aukštesnio lygio politinę ir religinę laisvę. Autorius nuoširdžiai vaizdavo pozityviuosius ir negatyviuosius tiek tautinio sąjūdžio, tiek jo dalyvių asmenybių bruožus, galbūt vienas iš pirmųjų aštriai kėlė lietuviškosios spaudos draudimo laikų sulenkėjusios ir susvetimėjusios katalikų dvasininkijos ir knygnešystės kaip socialinio reiškio ydas. Tokiam požiūriui lietuvių visuomenė nebuvo subrendusi ir jo nepalaikė.

Reikšminiai žodžiai: Martynas Jankus, Mažoji Lietuva, tautinis sąjūdis, leidyba, draudžiamoji spauda, „Auszra“, „Varpas“, knygnešys, knygnešystė, kontrabanda, atsiminimai, šaltiniotyra, istoriografija.

Nedaug XIX amžiaus lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvių, žinoma, išskyrus Joną Basanavičių ir Joną Šliūpą, galėtų lygintis su Martynu Jankumi publikuotų ir rankraščiais likusių atsiminimų gausa. Tai lėmė jų tiesioginis ir aktyvus dalyvavimas kone visuose svarbiausiuose ano meto politiniuose įvykiuose, spaudos darbuose ir visuomeninio gyvenimo reiškiniuose, taip pat jų sąmoningai suvokta pareiga ir asmeninis interesas remiantis liudininko teise tenkinti jaunos valstybės užsąkymą politikam, moksliniam ir kultūriniam netolimos praeities ir kompliktuotos tikrovės pažinimui. Jo poreikį didino ir po nepriklausomybės atkūrimo sparčiai bręstanti ir tautiniu angažuotumu pasižyminti visuomenė. Atsiminimų skelbimui palanki atmosfera visiškai atitiko M. Jankaus siekius ir galimybes. Šiuo straipsniu bus mėginama spaudoje publikuotus ir rankraštinius jo atsiminimų tekstus analizuoti klasifikuojant pagal pobūdį, dalykiškumą ir temų universalumą. Turinio didesnio informatyvumo siekiama ir keturių archyvinių nuotraukų publikavimu (žr. įkliją tarp p. 80–81).

PROGINĖS PUBLIKACIJOS

M. Jankus neparašė ir neišspausdino didesnės apimties, atskiru leidiniu skelbtinų, esminę gyvenimo ir viešosios veiklos dalį įprasminančių atsiminimų, tačiau kultūrinei, visuomeninei politinei ir profesinei periodikai išdalijo labai daug jų fragmentų. Publikacijų nuosekliai daugėjo, nes jų paklausą skatino politikų ir žiniasklaidos sureikšminti sukakčių minėjimai. Pirmąja laikytinas glaustas, dar spaudos draudimo žlugimo

išvakarėse *skubinai ir trumpai* „Varpui“ rašytas pasakojimas apie autoriaus vaidmenį leidžiant ir platinant „Auszrą“ [27]. Turinys dalykiškas, informatyvus ir gana objektyvus. Jame užfiksuoti visi svarbiausi M. Jankui asmeniškai gerai žinomi laikraščio neilgo egzistavimo momentai: patyrimo stokojančio J. Mikšo netikėtas pasitraukimas iš redaktorių pareigų išleisus pirmuosius numerius, J. Šliūpo pakvietimas išlaikytinio sąlygomis apsigyventi Bitėnuose ir redaktoriavimas, finansinės krizės sprendimas, platintojų paieška ir pritraukimas, M. Jankui ne pagal išgales tekusi išlaidų našta, tapusi bene svarbiausia priežastimi *nusikratyti nuo to pražutingo darbo* ir įkalbėti iš užsienio grįžusį *Mikšą taisyties spaustuvej ir paimiti „Auszros“ spaudimą į savo rankas* (p. 105). Publikacijos metmenis ir turinį lėmė specialiai „Auszros“ 20-mečiui skirtas „Varpo“ numeris, kuriame dalyvavo M. Jankų ir leidinio gyvavimą bei likimą gerai žinantys steigėjai ir bendradarbiai. Tuo metu, kai atsiminimai gulė į rankraščius, tebebuvo gyvas vienas svarbiausių „Auszros“ redaktorių, leidėjas ir spaustuvininkas Jurgis Mikšas, o tarp M. Jankaus ir J. Basanavičiaus dar nebuvo įsižiebusi konfliktinė polemika, kurioje pynėsi diskutantų peršamoji ir tikroji tiesa. Ši aplinkybė neabejotinai tramdė autorių ambicijas ir skatino laikytis liudijimų tikroviškumo ir atsargumo. Jo patvirtinimu galėtume laikyti tai, kad M. Jankus pasakojimą pradėjo ne nuo „Auszros“ įkūrimo ir pirmųjų keturių numerių išspausdinimo Ragainėje, o nuo J. Mikšo pasitraukimo *privatiškų prasikaltimų dėl* (p. 104), kurie, beje, liko nutylėti ir iki šių dienų įvairiškai

tebeaiškinami. Leidžiame sau spėti, kad pradinę rankraščio dalį galbūt išbraukė patys redaktoriai dėl dviejų priežasčių: arba M. Jankus rašė apie tokius dalykus, kurie kirtosi su numeryje skelbiamų kur kas išsamesnių J. Basanavičiaus ir J. Šliūpo atsiminimų motyvais, arba – kas kiek mažiau tikėtina – tiesiog vengiant turinio pasikartojimo. Žinoma, negalima atmesti ir asmeninės priežasties: autorius buvo tiek įžvalgus, kad pats nusibrėžė atsiminimų siužeto ribas.

Kitos publikacijos priežastis buvo jau nepriklausomoje Lietuvoje įvykęs Vinco Kudirkos mirties 25-mečio minėjimas, kuriam sureikšminti buvę varpininkai parengė straipsnių, atsiminimų ir laiškų rinkinį, pavadintą jubiliejiniu „Varpu“. Leidinyje M. Jankus dalyvavo sudarytojų kvietimu. Jo atsiminimų [13] tonas taip pat santūrus, o turinys dalykiškas, nors, kaip savo prieraiše tvirtino „Varpo“ redaktoriai (p. 178), prasilenkė su kitų autorių nuomone. Anot jų, tai buvo būdinga kone visiems leidinyje skelbiamiems atsiminimų žanro kūriniais. M. Jankaus publikacijoje pabrėžiama neišvengiama tautinio sąjūdžio periodinio leidinio būtinybė ir pastangos prikelti 1886 m. žlugusią „Auszrą“. Esą pasirengimo darbus sustabdė naujojo „Varpo“ steigėjai. Dalyvauti gimstančio laikraščio leidyboje M. Jankų įkalbino 1889 m. [! 1888 m.] rudenį į Bitėnus atvykęs V. Kudirka ir Rokas Šliūpas. Tolesniame pasakojime autorius apibūdino savo įnašą kuriant būsimo leidinio reklamą, prospekto spausdinimą ir platinimą, lėšų kaupimą ir neįveikiamą jų stygių. „Varpui“ svarbi parama buvo palankiai progai pasitai-

kus M. Jankaus įsigyta spaustuvė Ragainėje ir surastas veiklus tiražo platiniojas – Petras Mikolainis. Kadangi autorius sąmoningai atsiribojo nuo vėlesnio leidybos epizodo, susijusio su suteikta varpininkų pinigine paskola ir jos naudojimu, rinkinio redaktoriai prieraiše įdėjo atsiųsto autoriaus laiško ištrauką, neigiančią jam anksčiau mestus kaltinimus dėl neatsakingo lėšų išekvojimo. Jų nepagailėjęs *Leonas, rodos ir Grinius bei daug kitų*, bet taktiškai elgėsis V. Kurdirka (p. 174). Tekste pavartota sąvoka *knygnešys*. Manytume, kad ji atsirado redaktorių plunksna. M. Jankus dar ilgai vartojo žodžius *knygų kontrabanda* ir *knygų kontrabandistas*.

Daugumos kitų atsiminimų publikacijų iniciatoriai buvo nepriklausomos Lietuvos populiarių žurnalų ir laikraščių redaktoriai ir korespondentai. M. Jankus į kvietimus noriai atsiliepdavo, leisdamasis į skaitytojų laukiamus vis jausmingesnius, laisvesnius samprotavimus ir publicistiką. Keletas tokių rašinių lietuviškosios spaudos draudimo panaikinimo 20-mečio proga pasirodė „Klaipėdos žiniuose“ [17; 25], išėivijos kultūros almanache *Spaudos laisvės ir Amerikos lietuvių organizuotės sukaturvės* [22], kiek vėliau – Lietuvos šaulių sąjungos metraščiuose, leistuose tuo pačiu pavadinimu *Vasario 16-oji* [23; 14] ir kituose leidiniuose. Vienose publikacijose spaudos ir jos darbuotojų tema buvo vyraujanti, tačiau mažai kuo nauja papildoma, kitose – lieté iš dalies, trečiose krypo į Mažosios Lietuvos dalies – Klaipėdos krašto – ir Lietuvos Respublikos susijungimo politines peripetijas, kuriose M. Jankui teko maišytis kaip tiesioginiam

1917–1923 metų valstybingumo kūrimo ir įtvirtinimo įvykių dalyviui arba bent stebėtoju. Pastaruoju klausimu ypač vertingi jo atsiminimai, paskelbti minėtajame Šaulių sąjungos metinike [23].

Kiek kitokiu požiūriu reiktų vertinti spaudos draudimo panaikinimo dvidešimtmčio minėjimo pretekstu uostamiesčio dienraštyje „Klaipėdos žinios“ pasirodžiusias dvi M. Jankaus publikacijas. Pirmojoje, „Iš atsiminimų apie knygų kontrabandą“ [17], kalbama apie knygnešystės sąjūdžio poveikį visuomenės politinių ir pasaulėžiūrinių įsitikinimų kaitai. Kartu su lietuviškąja literatūra iš Mažosios Lietuvos arba per ją iš užsienio į imperiją traukė ir rusiškoji, priešcarinė, revoliucinė, nihilistinė. Prarasdama pozicijas, lietuviškų knygų leidyba susirūpino net sulenkėjusi dvasininkija, dar visai neseniai valdžiai įduodavusi knygnešius. Skaitytojo įtikinimui autorius papasakojo knygnešio Papreckio istoriją. Šis knygų platintojas, įskustas davatkos žodžiais pasirėmusio kunigo, kalėjime praleidęs devynis mėnesius. Istorija negalėjo būti laužta iš piršto: Pranciškus Papreckas (pavardė rašoma ir Papreckis; 1858–1952) tebegyveno ir jau buvo pirmųjų knygnešystės tyrėjų akiratyje. Priešcarinės literatūros gabenimo faktui pagrįsti M. Jankus pakartojo sykį „Tėvynės“ laikraštyje jau skelbtą epizodą apie vokiečių socialdemokratų literatūros gabenimą Karaliaučiaus–Liepojos per Nemirsetą maršrutu. Jis papildytas naujomis detalėmis. Kai gabenimo organizatoriai ir vykdytojai stėjo prieš teisną Karaliaučiuje, M. Jankus kaip apmokamas liudytojas, šiuolaikine mokslo kalba sakant – ekspertas,

buvo apklausiamas dėl lietuviškų knygų kontrabandos dydžio. Esą Tilžės leidėjas ir spaustuvininkas Otto von Mauderode'ė per metus *parduoda* Lietuvai leidinių už 80 000, Julius Schoenke'ė – už 38 000–40 000 markių, jis pats – už 12 000 rublių. Sienos perėjimo ir kontrabandos punktus liudytojas atsisakęs nurodyti, nes *mūsų spaustuvės*, suprask, Prūsijos, liktų be darbo ir pelno. Naujas, bene vienintelį kartą prasitartas atsiminimų epizodas atskleidė M. Jankaus derybas su vokiečių socialdemokratų vadovais dėl bendro darbo gabenant literatūrą. Liebknechtas (kaltinamuosius gynė žymus vokiečių socialdemokratų partijos veikėjas advokatas Karlas Liebknechtas) siūlymui pritaręs, tačiau nuo žodžių prie darbų neprieita. Anot M. Jankaus, tad ir toliau tik *mūsų kontrabandistai vilko rusiškąją literatūrą, daugiausiai į Minską, o iš tenai tada platinos ji po visą Rusiją*. Baigdamas rašinį autorius prisipažino negalįs būti visiškai atviras, nes *aprašinėjant taip, kaip buvo, užgausiu daug žmonių, kurie sakosi buvę lietuvių literatūros platintojais*.

„Klaipėdos žinių“ redakcija dar tais pačiais metais suteikė galimybių kitai M. Jankaus publikacijai. Joje autorius pakartojo savo dalyvavimo „Auszros“ ir „Varpo“ leidyboje istoriją, tik šį kartą ją gerokai detalizavo [25]. Prie „Auszros“ palaikymo M. Jankus dirbęs nuo 1883 metų penktojo numerio. Pagrindinė jo užduotis buvo rasti skaitytojų ir surinkti lešų. Dėl leidinio platinimo naršęs landų ir rėmėjų Vokietijos–Rusijos pasienyje nuo Palangos iki Eitkūnų. „Auszrą“ nešęs ir siuntęs, asmeniškai kaimišojoje Marijampolės gimnazistų rankas. Rėmėjų buvo mažai, tad

sisidūręs su materialiniais sunkumais leidini perdavęs Tilžėje spaustuvę įkūrusiam Jurgiui Mikšui. Deja, ji dėl tokių pat priežasčių netrukus ištikęs bankrotas. Po jo M. Jankus bandė telkti lietuvių raštijos darbuotojus „Auszrai“ atgavinti, bet Varšuvos ir Maskvos studentai jau buvo įkūrę draugiją vardu „Nemunas“ ar „Lietuva“ ir subrandinę „Varpo“ idėją. Jie M. Jankui suteikė draugijos garbės nario vardą ir 1888 metų rugiapjūtės įkarštyje atsuntė V. Kudirką ir R. Šliūpą aptarti leidybos reikalų. Kodėl delegatai nenuvyko pas J. Mikšo spaustuvę varžytinėse pirkusį Ernstą Weyerį arba pas minėtąjį Otto von Mauderode'ę, įdarbinusius iš Didžiosios Lietuvos pasitraukusius katalikiškos orientacijos nelegaliosios lietuviškos spaudos rengėjus (Juožą Angrabaitį, Joną Kriaučiūną), M. Jankus ketino atskleisti kitame pasakojime apie *mūsų literatūros vargus nuo 1883–93 m.* Neabejotina, kad atsiliepimai būtų buvę labai kritiški: abu atstovavo M. Jankui priešišškai stovyklai ir buvo sugadinę genėtinais daug verslo reikalų ir nervų. Naujojo laikraščio reikalai taip pat strigo. Siekdamas rasti išeitį, M. Jankus įsigijo spaustuvę Ragainėje, pavesdamas Kristupui Voskai jai vadovauti ir uždirbti tiek lėšų, kad „Varpa“ galėtų *spausdinti visai dykai*. Viltys vėl nepasiteisino. M. Jankus 1889 m. dalyvavo varpininkų suvažiavime Kazakevičiaus tėviškėje Šunskuose. Tada, siekiant pritraukti lėšų, sutarta bendradarbiauti su katalikų kunigais ir įsteigti valstiečiams skirtą laikraštį „Ūkininkas“. Tačiau net dviejų laikraščių leidimas neapsimokėjo, juos M. Jankui esą teko spausdinti be uždarbio. Be to, leidybai trukdė autorių ir

rankraščių stygius. Tik V. Kudirka *ištikimai pildė savo priežadus*.

Publikacijos „Klaipėdos žiniose“ rodė autoriaus tendenciją atsiminimuose atskleidžiamus potyrius ir vertinimus grįsti priežastiniais ryšiais, poelgius argumentuoti, veiklos sąlygas internacionalizuoti, tikroviškumą įrodinėti Mažosios ir Didžiosios Lietuvos visuomenei gerai žinomomis arba bent girdėtomis realijomis. Jos buvo kur kas įtaigesnės, nei iki tol skelbtos. Kita vertus, atsiminimai „Klaipėdos žinių“ puslapiuose lengviau pasiekė Mažosios Lietuvos, ypač Klaipėdos krašto, gyventojus ir objektyviau atskleidė Prūsijos valdymo laikais iškreiptai pateikiamus Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių santykius. Nuo valdančiųjų sluoksnių priklausanti vokiškoji ir lietuviškoji periodinė spauda, politinių jėgų ideologai dešimtmečius neigė perskirtų tautos dalių bendradarbiavimo ir suartėjimo galimybę, įvairiakalbės tautinės ir revoliucinės nelegaliosios spaudos leidimą Prūsijos teritorijoje kriminalizavo siedama su nusikalstamų organizacijų pasipelnymo tikslu vykdoma kontrabanda ir padėties destabilizavimu. Toks požiūris valstietiškoje Mažosios Lietuvos visuomenėje buvo gana giliai įsišaknijęs ir nuteikęs prieš didžiąją tautos dalį.

Akstinu naujoms M. Jankaus atsiminimų publikacijoms tapo laikinosios sostinės kone valstybiniu užmoju pažymėtas „Auszros“ 50-metis. Jį garsinant svarbus vaidmuo teko Vaclovui Biržiškai. Lietuvos universiteto profesorius į M. Jankų atkreipė dėmesį, kartais pernelyg kritišką ir netgi kiek priekabų, kai Vaižganto vadovaujamas Humanitarinių

mokslų fakulteto Kultūros muziejus dovanų gavo Bitėnų spaustuvės archyvą. Vac. Biržiška iš karto ėmė tyrinėti ir skelbti dokumentus, netrukus parašė pirmąjį probleminį straipsnį „Petras Vileišis ir Martynas Jankus“ [10]. Jame aptarė minėtųjų asmenų bendradrabiavimą leidžiant P. Vileišio šviečiamuosius rankraščius populiariomis knygelėmis, nurodydamas ir kai kurių nesklaidumų priežastis bei jas nukreipdamas Bitėnų spaustuvininko adresu. „Auszros“ pusamžė sukaktis buvo pažymėta išvakarėse pasirodžiusia Vac. Biržiškos nedidele monografija *Iš mūsų laikraščių praeities* (1932) ir trejų jubiliejų („Auszros“, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir Klaipėdos krašto prijungimo) primenančiu metininku *Vasario 16-ji* (1933). Mūsų tiriamajam klausimui nagrinėti svarbesnis pastarasis leidinys. Jo akcentas – trys „Auszrai“ skirti straipsniai: Vac. Biržiškos rašyta leidinio istorija [8], J. Šliūpo, sprendžiant iš pavadinimo, daug žadantys, bet netoli siekiantys svarstymai apie aušrininkų stovyklos ideologines sroves [32] ir M. Jankaus „Atsiminimai iš Aušros laikų“ [14]. Pirmasis straipsnis buvo minėtosios monografijos *Iš mūsų laikraščių praeities* dalies apie „Auszrą“ [9] konspektinė santrauka. Orientuodamasis į įvairesnę skaitytojų aplinką ir galbūt atsižvelgdamas į sulauktus atsiliepimus apie savo knygą, autorius rašė publicistiškiau ir kritiškiau. Tiek vienos, tiek kitos publikacijos pranašumas yra objektyvumo siekis. Tai pirmoji netiesioginio aušrininko rašyta „Auszros“ istorija, kurioje vyrauja lyginamasis požiūris, ir jei norėtume didesnio tikslumo – lyginamasis šaltinių vertinimo metodas. Straipsnis teikė

gana prieštarinę M. Jankaus portretą. Anot autoriaus, *tam tikrais momentais, jis buvo ta ašelė, aplink kurią visas leidimas sukosi* (p. 112), o tam tikrais momentais gerokai pakenkęs. Čia profesorius pasirinko J. Basanavičiaus skelbtu priekaištu dėl M. Jankaus trukdžių J. Mikšui gauti paskolą gelbstint bankrutuojančią spaustuvę su visais jos leidiniais ir archyvu (p. 116). Vac. Biržiška tiesmukai apkaltino M. Jankų dėl perdėto savo vaidmens sureikšminimo „Auszrai“ skirtuose atsiminimuose ir platinamų žinių objektyvumo stygiaus: *Jis, berods, yra vienas iš tų, kurie nesąmoningai daugiausia padarė, supainiodami ir tam tikru rūku apskleisdami „Aušros“ leidimo aplinkybes* (p. 112). Šiuo teiginiu profesorius bus perdėjęs: tą patį, tik kiek paslėpta forma ir su intelektualui būdingu lankstumu darė J. Basanavičius ir prisidengdamas kūrybingu išradingumu J. Šliūpas bei vis drąsiau pradėję reikštis kiti antrosios eilės aušrininkai.

Metininkui rašyti M. Jankaus atsiminimai prasidėjo atkirčiu, arba švelniau sakant – polemika su J. Basanavičiaus nuomone apie jo asmens lemiamą vaidmenį sukuriant „Auszros“ atsiradimo prielaidas. Ji kartą buvusi skelbta per radiją. M. Jankus suabejojo, kad tos prielaidos kilo iš laidos autoriaus sau prisiskirtų nuopelnų – labai gausių tautiškai angažuotų publikacijų, lemiamu momentu pasirodžiusių Mažosios Lietuvos periodikoje. Atsiminimų autoriaus manymu, šansas „Auszrai“ atsirado iš subrendusio abipusio poreikio ir supratingumo suartinti imperijų siena padalintą Mažosios ir Didžiosios Lietuvos tautą ir suvienyti

kūrybines galias. Vienas iš pirmųjų tokių darbo ėmusių vyrų buvęs Andrius Jonas Vištelis, kuris ir rekomdavęs pritraukti J. Basanavičių ir kitus asmenis (p. 122). Apie rašančiuosius ir rankraščius M. Jankus nekalbėjo. Atsiminimuose dėmesys sutelktas į „Auszros“ leidybos organizacinius, finansinius ir platinimo reikalus. Autorius dar kartą akcentavo, kad be Prūsijos pasą ir pilietybę turinčio čionykščio gyventojų jokio laikraščio leidimas buvo neįmanomas. Tik toks asmuo galėjo būti leidėjas, kuris už spaudą, už redakciją, už ekspediciją sumoka, kuris spaudą išrašo ir visu rūpinasi (p. 120). Aptardamas organizacinį darbą M. Jankus nuo anksčiau skelbtos versijos nenuklydo. Tekste kiek detaliau aptariamai abu J. Mikšo dalyvavimo redaguojant ir leidžiant „Auszrą“ epizodai, J. Šliūpo veržlus įdirbis ir Prūsijos žandarų reikalavimu priverstinis pasitraukimas į JAV, paminėtas per sieną spaudinio numerius gabenęs sudargietis girininkas Juozas Antanavičius, platintojai po Rusijos imperiją rygiečiai – policininkas Juozas Miliauskas-Miglovara ir gimnazijos mokytojas Jonas Koncevičius. Autorius kažkodėl nutylėjo laikraščio siuntimą paštu. Mūsų duomenimis, šis draudžiamosios spaudos gabenimo į caro imperiją būdas bent iš pradžių taikytas gana dažnai ir sėkmingai, kol jo neužčiuopė muitininkai. Publikacijoje kiek kitaip apibūdintas anksčiau ne kartą minėtas J. Mikšas. Esą jį klaipėdietis spaustuvininkas Martynas Šernius įpiršo eiti „Auszros“ atsakingojo redaktoriaus pareigas, į kurias įėjo ir atsakomybė už spaudos ir įrišimo darbų apmokėjimą. Pristigęs lėšų ir nerasdamas išėities,

J. Mikšas iš Ragainės slapta dingo. Jis prieš tai atsiminimų autoriui paštu dar išsiuntęs sukauptus dokumentus ir rankraščius. Nuo šiol „Auszros“ redaktoriaus pasitraukimo iš pareigų *privatiškų prasikaltimų dėl* versija iš M. Jankaus rašinių išnyko. Jis neigė ir kitas iš spėlionių (Vac. Biržiškos) kilusias versijas.

TEMINĖS PUBLIKCIJOS

Kai kurios publikacijos buvo skirtos žinomiems spaudos darbuotojams ir konkretesnėms, vadinkime, dalykinėms temoms. Šaltiniotyros požiūriu neabejotinos vertės turi M. Jankaus atsiminimų pobūdžio straipsnis „Martynas Šernius“. Jį greičiausiai užsakė ir su neilgai gyvavusia rubrika „Branjieji mūsų negyvėliai“ paskelbė Vaižgantas, 1920 m. pradėjęs redaguoti tautininkų ideologijai artimą kultūros ir politikos laikraštį „Tauta“ [26]. Straipsnis skirtas Klaipėdos spaustuvininkui, leidėjui, „Lietuviškos Ceitungos“ redaktoriui ir ankstyvojo Mažosios Lietuvos lietuvių tautinio sąjūdžio dalyviui Martynui Šerniui (1849–1908). Jame sutelkta gausių biografinių ir spaudos darbo kompanijoje su vokiečiu Heinrichu Holzu žinių, apibūdinti kai kurie lietuviškos spaudos leidimo Prūsijos politinio režimo sąlygomis ypatumai. M. Jankus Klaipėdos spaustuvininką laikė vienu pirmųjų Mažosios ir Didžiosios Lietuvos suartėjimo šalininkų. Jis pritaręs „Auszros“ įsteigimui ir didžiausiu iš visų auktojų įnašu (145 markėmis) parėmęs jos išleidimą. Atsiminimų autoriaus teiginys greitai sulaukė atsako. J. Basanavičius toje pačioje „Tautoje“ paskelbė publikacijos patikslinimą: „Auszros“ leidimo pradžiai jis

paaukojęs ne 10 markių, kaip rašęs M. Jankus, bet 100 frankų, anuometiniu valiutų kursu prilygstančių 80 markių [7]. Šiandien, po ranka turėdami daugiau archyvinių šaltinių, J. Basanavičiaus patikslinimu galėtume suabejoti: 1883 metų sausį rašytame laiške būsimajam „Auszros“ redaktoriui J. Mikšui žadėjo prie leidybos, tiesa, pirmojo numerio, finansavimo prisidėti būtent 10 markių [6]. Patvirtinimo, be paties J. Basanavičiaus žodžių, apie jo 80-iai vokiškųjų markių prilygstantį 100 frankų įnašą kol kas neradome, tačiau konfliktuojančių autorių polemikoje dėl paramos dydžio paskutinio taško nededame: reikia tęsti dokumentų paiešką ir atlikti labai kruopščią jų lyginamąją analizę.

Į šį M. Jankaus straipsnį kur kas prasmingiau atsisigręžta pažymint spaudos draudimo panaikinimo dvidešimties metų sukaktį. Jį perspausdino „Šiaulių naujienos“ [15]. Tuo pasirūpino J. Šliūpas. Jis M. Šernių pažinojo nuo „Auszros“ kūrimo laikų, lankė Klaipėdoje ir jį taip pat labai vertino. J. Šliūpas straipsnį papildė greičiausiai iš Marijos Šernienės gauta velionio portretine nuotrauka ir didoku priedu – iš našlės lūpų užrašytais vyro biografijos ir spaudos darbo duomenimis, kurių trūko M. Jankaus publikacijoje. Vertinga pastaba, kad M. Šernius į spaudos verslą nukreipė ir J. Mikšą. Priedo autorius, turįs tyrėjo iğūdžių, gebėjo geriau apčiuopti esminius dalykus ir įvertinti turinio patikimumo svarbą. Atrodo, kad lankydamasis našlės namuose Šilutėje jis bus matęs ir kai kuriuos išsaugotus dokumentus. Dviejų autorių jungtinė publikacija išlieka iki šiol verte nepranokstamu memuarinio pobūdžio

šaltiniu apie M. Šernių – iškilą Mažosios Lietuvos lietuvių tautinės bendruomenės ir lietuviškosios spaudos istorijos figūrą.

M. Jankus rašė ir atsiminimų rinkiniui *Knygnešys*. Kvietimą dalyvauti antrajame tome jis greičiausiai gavo iš leidinio rengėjo Petro Rusecko. Paskata galėjo būti tiek žinomumą atnešusios ankstesnės M. Jankaus publikacijos, tiek pirmajame *Knygnešio* tome (1926) keletą kartų palankiai paminėta jo pavardė, tiek visuomenėje daugiausia politiniais sumetimais nuolat populiarinama ir populiarėjanti jo asmenybė. Rašinys pavadinimu „Iš pirmosios knygų platinimo galdynės“ įdėtas 1928 metais išėjusio minėtojo tomo skyriuje „Vilniaus kraštas. Mažoji Lietuva“ [18]. Iš turinio matyti, kad M. Jankaus tekstas redaguotas ir trumpintas, nes sudarytojas jį papildė pastaba: *Daug čia minimų dalykų yra gyvai aprašyta D-ro J. Šliūpo knygutėje: „Jaunatvė“. Šiauliai 1927 m.* (p. 307). Tačiau įžvalgaus redaktoriaus įsikišimas autoriui tik padėjo. Šiame rašinyje pirmą kartą gana tiksliai išdėstyta M. Jankaus sukurta nelegaliųjų leidinių gabenimo per sieną ir tolesnės sklaidos po Rusijos imperiją schema, kuri kitose publikacijose dėl autoriaus siekio aprėpti viską ir skubos nulemtu paviršutiniškumo prarasdavo dalį informatyvumo. Ją sureikšmino *Knygnešyje* pateiktas gerokai išsamesnis vyksmo vietų ir dalyvių sąrašas. M. Jankaus teigimu, jam pavykė Prūsijos pasienyje knygų sankrovas įkurti Aušgiriuose, Eitkūnuose, Katyčiuose, Lauksargiuose, Palangoje, Piktotžiuose, Sadėnuose (rašybos arba korektūros klaida: iš tikro Sodėnuose), Smalininkuose, Širvintoje ir keliose kitose vietose, per sieną

gabeno ir iš Šakių pašto išsiųsdavo kartą mūsų minėtas sudargietis Juozas Antanavičius. Siuntų gavėjai buvo knygyno savininkas latvis Heinrichsas (Indrikis) Alunanas ir nenurodyto užsiėmimo lietuvis Ambrazaitis Liepojoje, Mečislovas Davainis-Silvestraitis Kalnujuose, Stanislovas Didžiulis Griežionėliuose, kunigas Marijonas (iš tikro Marcijonas) Jurgaitis Palangoje, Petras Kriauciūnas Marijampolėje, policininkas Juozas Miliauskas-Miglovara Rygoje, advokatas Stanislovas Raila Kaune ir dar keli kiti. M. Davainis-Silvestraitis spaudiniais aprūpindavo ir savo artimus kaimynus knygnešius Vincentą Bakutį ir Kelpšą. Jų surinktus pinigus tvarkingai grąžindavo M. Jankui, taip darė ir kiti jo talkininkai. Be to, tiesiai iš namų Bitėnuose spaudos leidinius ėmė ir per sieną gabeno žinomasis Jurgis Bielinis, Vincas Kazanauskas, Martynas Survila ir kiti *knygų kontrabandininkai*. Pirmasis tarp minimųjų autoriaus laikytas knygų platinimo *idealistu* ir labai geru organizatoriumi, dėl ko, nežinia juokais ar rimtai, ir pats save vadinęs *ministeriu*. M. Jankaus teigimu, leidėjų ir spaustuvininkų verslas išaugo iki negirdėto masto. Tilžiečių Otto von Mauderode'ės metinė apyvarta pasiekė apie 80 000, Juliaus Schoenke'ės – iki 38 000, paties M. Jankaus Bitėnuose – iki 12 000 rublių (p. 307). Pastaroji mažiausia likusi dėl to, kad jis orientavęsis ne į religinę, bet į socialistinę literatūrą. Ją redagavo Vincas Kapsukas, kartais – Augustinas Janulaitis. Šiame epizode M. Jankaus pateikti duomenys apie knygnešystės dalyvius ir geografiją laikytini patikimais, nes juos patvirtina mūsų jau aptartieji M. Jankaus liudijimai ir kiti skelbti

ir neskelbti šaltiniai. Neatitikimų esama įvardijant finansinę apyvartą – kituose buvusio Bitėnų spaustuvininko atsiminimuose skiriasi kai kurios nurodytos pinigų sumos ir valiutų pavadinimai. Galima manyti, kad tokie duomenys būtų buvę tikslesni ir išsamesni, jei autorius būtų galėjęs pasinaudoti kartu su spaustuvės archyvu Lietuvos universitetui padovanota gana gerai nuo 1887 metų pildyta spaudos leidinių prekybos registracijos knyga. Joje labai gausu minėtų ir nemintų asmenų pavardžių ir slapyvardžių, adresų, leidinių antraščių, kainų, imtų egzempliorių skaičių.

Dėmesys atkreiptinas į kelis abejotinus dalykus. M. Jankaus tekste vartojamos ne tik *knygų kontrabandininko*, bet ir tokios sąvokos kaip *knygnešys* bei *idealistas*. Iki tol jų autoriaus žodyne nepastebėta. Ar šios naujovės nebus įterptos paties redaktoriaus? Neaišku, kodėl Prūsijai priskirta Palanga. Susidūręs su netikėtu faktu, teksto redaktorius nežinia kuo remdamasis išnašoje paaiškino: *Mažojoje Lietuvoj yra tuo vardu pora vietų* (p. 305). Tai klaidingas teiginys – Mažojoje Lietuvoje vietovių šiuo pavadinimu neužregistruota net išsamiausiuose XIX amžiaus Rytų Prūsijos teritoriniuose administraciniuose žinynuose. Rašydamas M. Jankus greičiausiai galvoje turėjo netoli Palangos buvusią Nemirsetą – šiauriausią Vokietijos imperijos pasienio gyvenvietę. Joje spaudos gabenimo reikalu lankytasi ir ne kartą apie tai paliktuose atsiminimuose pažymėta. Kelias per Nemirsetą vedė ir pas žinomąjį Palangos kunigą M. Jurgaitį.

Paskutinis iš teminių M. Jankaus atsiminimų pobūdžio rašinių, vertų aptarimo, yra publikacija „Apie lietuviškosios spaudos

praeitį“. Ji skelbta pirmajame ir vieninteliame prestižiniu turėjusiame tapti lietuvių poligrafijos kultūros žurnalo „Spaudos menas“ (1934) numeryje [12]. Ši M. Jankaus publikacija – tai gana informatyvus amžininko pasakojimas apie Mažosios Lietuvos lietuviškųjų poligrafijos įmonių išsirutuliojimą XIX a. antroje–XX a. pirmoje pusėje. Visas jas autorius buvo lankęs, nutukė apie jų ekonominę ir techninę gamybinę būklę, bendravo su savininkais ir žinojo jų verslo likimą. Įvadui M. Jankus pateikė XIX a. vidurio leidinių lietuvių kalba vaidmens charakteristiką. Esą Fridricho Kuršaičio redaguojamas „Keleiwis iš Karaliūcziaus“ tik pagal kalbą vadintinas lietuvišku. Jis buvo skirtas tarnauti valdantiesiems ir po religijos priedanga slopinti lietuviybę. Tuo metu pasirodė ir niekuo ne geresni kalendoriai. Prielaidas lietuviškosioms spaudos įmonėms rasti sudarė kunigo Franzo Schroederio 1874 m. įkurtoje Gropiškių vaikų prieglaudos spaustuvėje (iš tikro ji veikė 1865–1875 m.) parengti raidžių rinkėjai lietuviai, tarp kurių buvo Kristupas Kybelka ir Martynas Šernius. Pastarasis, atitarnavęs Prūsijos kariuomenėje, dirbo tilžiečio Heinricho Posto spaustuvėje, kurios vedėjas buvo Heinrichas Holzas. Jiedu suartėję, sutarę ir Klaipėdoje atidarę bendrą spaustuvę. Kompanionai leido M. Šerniaus redaguojamą „Lietuvišką Ceitungą“. Ji rimtai gynusi *lietuvininkų reikalus*, tačiau galiausiai turėjo liautis tai daryti, nes įtakingi vokiečiai papirkto ir palenkė H. Holzą. Rašinyje toliau kalbama apie vokiečių konservatorių partijai savo leidiniais tarnavusią Jurgio

Traušio spaustuvę Priekulėje, dėl darbų ir leidinių orientacijos vien į Didžiąją Lietuvą bankrutavusią J. Mikšo spaustuvę Tilžėje, per rankasėjusią Ragainės spaustuvę, kurią *tikslu, kad išlaikyti „Varpą“ bei „Ūkininką“*, 1888 m. nupirkęs M. Jankus (iš tikro įsigijo 1889 m. kartu su kompanionu Kristupu Voska). Jo pirmasis veiklos etapas, susijęs su Ragaine ir Tilže, taip pat baigėsi bankrotu. Antrasis prasidėjęs Bitėnuose 1893 m. išsimokėtinais įsigyta spaudos technika. Nuo 1909 iki 1912 metų spaustuvė veikė Klaipėdoje, vėliau ji buvo parduota lietuviškai bendrovei. Šiuo metu įmonė, pavadinta firma „Lituania“, tebeveikia kaip Viliaus Šaulinskio nuosavybė. Ir ji, ir kita uostamiesčio lietuviams priklausanti „Ryto“ įmonė gerai aprūpinta mašinomis ir yra pelningos. Jų darbo sąlygos smarkiai skiriasi nuo tų laikų, kai spausdino M. Jankus. *Broliai lietuviai iš Didžiosios Lietuvos* paklausias katalikiškas maldaknyges užsakydavo Tilžės vokiečių spaustuvininkams, ir šie pralobo, o vietos lietuvių spaustuvininkai darbo ir pajamų stokojo, todėl neišsiplėtojo. Pas M. Jankų lietuviškus laikraščius ir knygas spausdinosi *tiktai cicilikai – Kapsukas ir kiti, kurie dar iki šiai dienai neatsilygino* (p. 6). Rašinio pabaiga buvo skirta rašybos permainoms lietuviškuose leidiniuose. Originalią rašybą bandęs diegti J. Basanavičius, J. Miliauskas-Miglovara, Mikalojus Akelaitis, dabar dar eksperimentuojąs Vydūnas, Ignas Šeinius ir bolševikuose apsigyvenęs V. Kapsukas, bet iš to, žinoma, nieko neišeis. Autoriaus blaiviu manymu, dabartinė rašyba *yra gana tobula, ir nėra reikalo jos darkyti*.

Iš atminties rašyta spaustuvių raidos apžvalga sodrinta leidinių tiražų ir pardavimo, pajamų ir nuostolių dydžiais, įmonių našumo duomenimis, įkūrimo ir bankrotų datomis. Dalis tokių dalykų gali būti patvirtinti kitų M. Jankaus publikacijų ir archyvinių šaltinių, dalis minimi pirmą ir vienintelį kartą, tad pasikliauti jais arba ne – belieka spręsti pačiam tyrėjui. Negalėtume sutikti su vienpusišku kalbininko F. Kuršaičio vertinimu, siūlomu lietuviškosios spaustuvės apibrėžimu, kai kuriais nepagrįstais teiginiais („*Birutės*“ *Draugija priverstė Otto Mauderodę leisti „Naują Lietuviską Ceitungą“*). Nepaisant to, publikacija iš esmės vertintina gana gerai. Autorius šį kartą nesileido į polemiką, santūriai atsiliepė arba iš viso nutylėjo tuos, dėl kurių patyrė nuostolių ir kitokių skriaudų, gana išvalgiai atskleidė lietuviškosios spaudos pramonės genezę, svarbesnių įmonių vaidmenį ir vietą tolstančioje lietuvių tautinio atgimimo epochoje.

M. Jankaus atviravimas apie slaptosios politinės literatūros gabenimą į carinę Rusiją intrigavo ne tik lietuvių visuomenę. Juo susidomėjo Vaclovas Lastauskis (Вацлаў Ластоўскі). Žymus baltarusių kultūros ir politikos veikėjas, lietuvių rašytojos Marijos Ivanauskaitės – Lazdynų Pelėdos vyras, 1926 metų pradžioje susipažino su M. Jankumi ir užrašė atsiminimus. Remiantis suteikta informacija buvo parengta ir Kaune leidžiamame žurnale „Крывіч“ baltarusių kalba paskelbta nedidelė publikacija [35]. Anot M. Jankaus, 1892 m. pavasarį Tilžėje pasirodė Antonas Abramovičius, maždaug 23–25 metų jaunuolis. Jis atvykęs iš Minsko

ir kreipėsis į tilžiškius spaustuvių savininkus dėl brošiūrų išleidimo. Atvykėlio užsakymu J. Schoenke² išspausdino elementorių ir dar dvi ar tris tokias brošiūras lotynišku raidynu, M. Jankus – tris: *Ян Ськіба, Дзядзька Антон* ir dar vieną, kurios pavadinimą V. Lastauskio pašnekovas buvo užmiršęs. Šie leidiniai slapta per Vokietijos–Rusijos sieną iškeliavo į Minską. V. Lastauskiui jie buvo nežinomi, todėl publikacijos autorius tikėjosi iš skaitytojų sulaukti patikslinimų. Žinios apie baltarusių spaudos ryšius su Tilže iki mūsų dienų ne ką tepagausintos, tačiau lenkų ir lietuvių tyrėjų pastangomis nustatyta, kad knygų užsakovas buvo lenkų socialdemokratinio jaunimo Maskvos ratelio narys Marjanas Abramowiczius, ir patikslinti kai kurių leidinių bibliografiniai duomenys. Jais, tiesa, mažai kuo papildydami, dažnai naudojasi šių laikų baltarusių knygotyrininkai, kaip pradinį žinių šaltinį nurodydami M. Jankų. Tilžės epizodas iškeltas ir ką tik pasirodžiusioje fundamentalioje monografijoje *Baltarusių knygos istorija* [34].

APIBENDRINIMŲ PUBLIKACIJOS

Iš pradžių jų M. Jankus greičiausiai neplano, bet neabejotinai intuityviai nujautė jų poreikį. Norą iškelti susikaupusių problemų įvairovę ir atskleisti jų gilumines ištakas išprovokavo XIX a. pabaigoje kilęs konfliktas su varpininkais ir nuo 1903 m. be paliaubų vykęs žodinis karas su vyriausiuoju aušrininku J. Basanavičiumi. Tokį patvirtinimą rastume jau M. Jankaus susirašinėjime rengiantis minėti „Auszros“ 20-metį [5]. Vėliau atsiminimų puslapiuose apibendrinti

neramaus gyvenimo patirtį spaudė Mažosios Lietuvos patriarcho pareigos našta ir niekada nepasotinami visuomenės lūkesčiai žinoti, kaip viskas vyko.

Šiandien aptarimo verti bent trys tokio pobūdžio M. Jankaus rašiniai. Tai straipsnis „Lietuviškų Kningų Kontrabanda“ [20], išplėtotas 1929 metų aiškinamasis laiškas-pasakojimas Getingeno universiteto kalbotyros profesorui Eduardui Hermannui [16] ir apie 1935–1937 m. enciklopedinio žodyno principu rengtas rankraštis „Mano prietikių enciklopedija“ [24]. Jie visi autorius gyvenimo amžiuje dėl įvairių priežasčių liko nežinomi ir mokslo reikmėms tik mūsų laikais buvo publikuoti Vilniaus universiteto tęstiniame mokslo darbų leidinyje „Knygotyra“. Savičiausia istorija teko pirmajam atsiminimų bandymui – rašiniui „Lietuviškų Kningų Kontrabanda“. Jį M. Jankus sukūrė Rusijoje, kurion kartu su šeima buvo deportuotas 1914 m. gruodį iš Rytų Prūsijos pasitraukiančios carinės kariuomenės [11; 24; 29]. Tekstas 1918 metų pradžioje pasirodė JAV lietuvių laikraštyje „Tėvynė“ [20], tačiau numeriai su juo Lietuvos nepasiekė.

Atsiminimuose vaizduojama draudžiamosios lietuviškos spaudos leidybos ir knygnešystės sąjūdžio laipsniška plėtra. Juose atskleidžiami spaudos draudimo įvedimo tikslai, knygų kontrabanda kaip pasipriešinimo spaudos draudimui būdas, leidybos bazė, leidinių produkcijos didėjimas, M. Jankaus organizuotas knygų gabenimas, su „Varpo“ ir „Ūkininko“, užsienio tautinės ir revoliucinės literatūros pasirodymu susijusio kokybiškai naujo leidybos etapo pradžia, Rusijos politi-

nis kontrapuolimas ir pralaimėjimas. M. Jankus intuityviai suvokė spaudos draudimo mobilizacinį poveikį lietuvių visuomenei, pasipriešinimo neišvengiamumą, dalyvio ir stebėjo akylumu aprašė sąjūdžio problemas ir pasekmes. „Lietuviškų Kningų Kontrabandos“ autorius išryškino spaudos leidybos ir platinimo socialinius aspektus: dalyvių verslo interesą ir socialinės egzistencijos sąlygą. Vieni iš jo lobo. M. Jankus viename šių atsiminimų epizode pirmą kartą nurodė, kad Tilžės vokiečių spaustuvininkai Otto von Mauderode'ė ir Julius Schoenke'ė lietuviškų maldaknygų per metus parduodavo už 70–80 tūkstančių, jis pats, daugiausia pasaulietinio turinio leidinių, – už 12 tūkstančių markių. Vėliau rašytuose atsiminimuose, kaip jau buvo sakyta, pajamų dydžiai, valiutų pavadinimai ir santykiai įvairavo. Kurie iš jų buvo tikri ar tikslesni – kito tyrimo reikalas. M. Jankaus matymu, pelnėsi ir apsuksesni knygnešiai. Tai buvo suprantama: be pajamų jie negalėjo susikurti materialiujų pagrindų ir užsitikrinti savo ir šeimos socialinio saugumo. Tačiau egzistavo ir negatyvioji knygnešystės pusė. Vieni jos dalyviai įkliuvo ir patyrė skaudžių bausmių, kiti degradavo įklimpę į konkurencijos, keršto, įskundimų ir girtuokliavimo liūną.

Tik šiais laikais išaiškėjo, kad „Tėvynės“ publikacija sulaukė ir priešingos reakcijos. Ji pateikta JAV gyvenusio Petro Mikolainio nedatuotuose, bet greičiausiai apie 1929–1930 metus rašytuose atsiminimuose „Iš kovos atgavimui spaudos“ [2]. Veiklus Suvalkijos knygnešys, leidėjas ir knygų prekybininkas 1889–1896 m. Tilžėje turėjo knygynėlį, kuris

sudarė galimybę plačiai bendrauti ir pažinti daugelį aktyvių Mažosios ir Didžiosios Lietuvos ir išeivijos lietuvių spaudos darbuotojų ir visuomeninkų. Mūsų manymu, laikraštyje paskelbti atsiminimai „Lietuviškų Kningų Kontrabanda“ ir lietuvių bendruomenės gana triukšmingos M. Jankaus sutiktuvs per jo 1926 metų viešnagę Jungtinėse Amerikos Valstijose užgavo daug tautiniam sąjūdžiui nusipelnusių P. Mikolainį. Žvelgdamas iš laiko nuotolio, jis priekaištavo M. Jankui dėl savigyros ir neigiamo draudžiamosios spaudos laikų vaizdavimo, iškėlė tokius jo bruožus, kaip verslumo ir sąžiningumo stygius. Konfliktuojant dėl paskolos išėkvojimo, M. Jankus net ketinęs varpininkus įduoti Karaliaučiuje reziduojančiam Rusijos konsului [30, 268–269]. Žvelgiant įdėmiau ir giliau matyti, kad P. Mikolainis buvo teisus, bet neišvengė ir šališkumo. Nėra kuo pagrįsti arba patikrinti teiginio apie galimą išdavystę. M. Mikolainis atsiminimų „Lietuviškų Kningų Kontrabanda“ autorių greičiausiai nuvertino veikiamas praeties nesutarimų ir asmeniškumų. Tačiau jo pastabos atgarsio nesulaukė – rankraštis paskelbtas tik XXI amžiuje [30].

Kituose atsiminimuose, minėtajame laiške (27 puslapių) vokiečių mokslininkui E. Hermannui, M. Jankus parašė gerokai daugiau, negu buvo prašytas – paaiškinti lietuvių kalbos padėtį ir jos evoliuciją tautinio atgimimo epochoje. Jis bandė išsamiai nušviesti lietuviškosios spaudos draudimo įvedimo priežastis, argumentavo pasipriešinimo neišvengiamumą, nuosekliai aptarė „Auszros“ ir „Varpo“ leidybos epizodus ir

svarbiausius jų veikėjus, knygų spaudos bazės kūrimą, knygnešystės organizavimą ir išsiplėtojimą, ryšius su kitų tautų politiniais ir socialiniais sąjūdžiais. Įspūdį vėl stiprino finansiniai duomenimis: O. von Mauderode'ė per metus maldaknygių pardavęs už 80 000, J. Schoenke'ė – 38 000, pats M. Jankus daugiausia pasaulietinės literatūros – 12 000 rublių. Šį sykį pajamos padidintos dvigubai: pagal kaizerinės Vokietijos valiutos kursą vienas rublis prilygo dviem markėms. Tekstas baigiamas tuo, ko ir klausė profesorius: lietuvių kalbos ir rašybos kaitos apžvalga autoriaus akiai aprėpiamu laikotarpiu. Palyginus matyti, kad kai kuriuos šios dalies fragmentus M. Jankus vėliau panaudojo mūsų minėtoje publikacijoje žurnale „Spaudos menas“. Visame laiško fone ryški autoriaus figūros dominantė ir vertinimų kategoriškumas. Jis galbūt nesivaržė ir dėl to, kad tekstas buvo skirtas ne publikavimui. Ši aplinkybė sumažino M. Jankaus savikontrolę ir leido daug aštriau, palyginti su mūsų jau aptartomis atsiminimų publikacijomis, kelti draudžiamosios spaudos leidybos ir žmogiškųjų santykių nesklaidumus. Priekaištai J. Basanavičiui, Jonui Kriaučiūnui, P. Mikolainiui ir K. Voskai kartais net priminė sąskaitų suvedinėjimą be atsako galimybes. Tačiau M. Jankus pagrįstai peikė prieš lietuvių kalbos kilimą kovojančią sulenkėjusią katalikų dvasininkiją, viešino jos asmeninio gyvenimo ydas ir demaskavo pastangas sužlugdyti „Auszrą“ ir „Lietuviszką „Auszros“ kalendorių“, įžvelgė knygnešystės sąjūdžio sparno, kuriam tiesiogine prasme tiko knygų kontrabandos pavadinimas, moralines ir socialines problemas. Sulenkėjusios

dvasininkijos kritika labai priminė Juozo Bagdono pakelbtus „Ūkininke“ teiginius „Ausros“ sukakties proga dar 1903 metais [4]. Juose M. Jankus galbūt matė atramą savo požiūriui.

Rankraščiu „Mano prietikių enciklopedija“ M. Jankus siekė įprasminėti visą memuarinę kūrybą ir tarytum vainikuoti viešojo asmens gyvenimo kelią. Išlikusio švarraščio teksto apimtis – 26 didelio formato rašomojo popieriaus lapai. Taip pat yra siauresnis, matyt, pirminis atsiminimų variantas. Jo pirmajame lape įrašyta 1935 m. sausio 21 d. data, kuri tikriausiai rodo darbo pradžią. Užsiėmimas nuo visuomenės nebuvo slepiamas, žinutė apie rengiamus atsiminimus pasirodė ir periodinėje spaudoje – „Naujajame Tilžės Keleivyje“ 1937 m. gruodį [31]. Užmojo tikrumą patvirtina Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriaus M. Jankaus fonde (103) laikomi nedidelės apimties (dažniausiai 3–5 puslapių), bet atsiminimų gausūs juodraščių pluoštai. Vieni jų sugrąžina prie minėtų laikų ir dalykų („Aušra“, „Aš ir „Aušra“, „Iš „Aušros“ prietikių“, „Varpo“ bei „Ukininko laikai“), kitų turinys pranoksta mums aktualią temą („Priežastis, kad patįs lietuviai susirūpino savo likimu“, „Mano atsiminimai iš Klaipėdos gyvenimo“, „Aš savo elgimuose dėl labo lietuvystės“ ir kt.). Atsiminimų gausa ir tematikos įvairovė liudija autoriaus pastangas atsakingai įvykdyti visuomeninį įpareigojimą ar išpareigojimą parašyti atsiminimų rinkinį arba net ir knygą. Vargu ar apsiriksime teigdami, kad M. Jankus darbą suplanavo ne be patyrusio konsultanto paramos. Tai

patvirtintų enciklopedinio žodyno metodo taikymas rengiant mums aktualų rankraštį „Mano prietikių enciklopedija“. Jis garbaus amžiaus autoriui gerokai palengvino užduotį: padėjo valdyti turinį, sudarė sąlygas rašyti priešokiais, nesilaikyti eiliškumo, parašytą tekstą lengvai plėtoti papildymais.

Plačiausias švaraščio tekstas apima abėcėliškai išdėstytus rašinius, kurių antraštės prasideda raidėmis A–J: nuo *Abramavičiaus* iki *Jagomasto Enzio*. Nerasta rankraščių arba kitokių įrodymų, patvirtinančių tęsinio egzistavimą. Palyginus matyti, kad autorius pirmiausia pasinaudojo jau skelbtais atsiminimais, juos patobulino ir atsižvelgdamas į dominuojantį siužetą suteikė atitinkamą antraštę: *Alunanas, Angrabaitis Juozas, „Aušra“, Basanavičius Jonas, Biržiška Vaclovas* ir kt. Užmojo kryptį ir apimtį patvirtina ir nauji tekstai. Mažosios Lietuvos kultūros ir politikos istorijai svarbūs autoriaus liudijimai apie tokius asmenis kaip Fricas Ambrazaitis, Anas Baltris, Jokūbas Bruožaitis, Anas Bruožis, Vilius Bruožis, Vilhelmas Gaigalaitis, Enzys Jagomastas. Autorius liko ištikimas įprastiniam pasakojimo būdai. M. Jankus nesilaikė arba nesugebėjo laikytis klasikinės enciklopedinės biogramos formos. Jis asmeninius liudijimus pateikė laisvu biografinio pasakojimo konstruktu. Tai leido išplėtoti klausimo, problemos arba ir viso reiškinio aptartį jam būdinga diskusine, dažnai į kritinę peraugančia gaida. F. Ambrazičio apibūdinimas tapo pretekstu išsamiai išdėstyti savo paties spaustuvės bankroto Klaipėdoje aplinkybes ir įvardyti kaltininkus, J. Angrabaičio – asmeninius patyrimus gabenant

draudžiamą spaudą, Vac. Biržiškos – įrodyti jo požiūrio į M. Jankaus vaidmenį „Auszros“ istorijoje klaidingumą, „Aušra“ – pateikti savitą leidinio ištakų, raidos ir žlugimo versiją. Kalbėsenos stilių galėtume iliustruoti diskusijos su prof. Vac. Biržiška ištrauka: *Profesorius teipgi man prikaišioja, kad aš tik-tai redaktoriaus garbės troškies, tai vėl niekur nera pamatuota, nės kur tik buvo galima nuo spaudos įstatymo apsilenkti, tai aš savo vardo niekur neužpeizojau. Kad man rupėjo spaudą paplatinti, to man nuginčyti, rods nei joks gyropelnis negalės, norins jie ir dar taip pustuos savo didžiais nuopelnais. Profesorius tur buti nepažysta tokio pasimokinusio ukininkelio, kursai ukininkavo, spaustuvininkavo apie 25 metus ir, šėip buvo ant tiek kvailas, kad idėjo apie 17 000 markių nesavo, bet paskolytu pingu, kad pervesči knygų kontrabandą. Kad iš to Lietuvos inteligentai mokytuosi lietuviškai skaityti. Vienok pasilikio prie to, kad musu tuometiniai, vadinami inteligentai, traukės nuo lietuviškos kalbos bei nuo lietuviškumo, kaip velnias nuo švesto vandens bažnyčioje [24, 100].*

Šiuose ir kituose ne kartą viešintos tematikos rašiniuose turinio naujovių buvo nedaug, dėmesio vertos tik kai kurios detalės. Didesnio informatyvumo pasiekė pasakojimai apie pirmą kartą minimus asmenis. Rašinyje apie lenkų socialdemokratų Maskvos būrelio narį Marjaną Abramowiczių, kurio pavardę autorius lietuvinio ir iš nežinojimo siejo su Baltarusija (*Abramavičius baltgudis iš Minsko*), pakartotinai, bet kiek išsamiau atskleistas gana slaptas vokiečių ir rusų socialdemokratų bendradarbiavimas gabenant į Rusiją revoliucinę literatūrą, taip

pat ir bolševikinę „Iskrą“, dar syki paminėti tarptautinio aktualumo įgyjantys knygų baltarusių ir lenkų kalba spausdinimo Tilžėje faktai. Plačiai, bet neobjektyviai rašoma apie žymų Mažosios Lietuvos politikos ir kultūros veikėją, Prūsijos landtago deputatą ir evangelikų liuteronų kunigą dr. Vilių Gaigalaitį. Jis ir M. Jankus buvo skirtingų pažiūrų idėjiniai konkurentai, tad suprantamos autoriaus neslepiamos antipatijos priežastys. Santūriai charakterizuoti epizodinių susitikimų ir kontaktų asmenys – spaustuvininkas Saliamonas Banaitis, Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos karinės akcijos vadas Jonas Budrys, draudžiamosios spaudos platintojas generolas Jonas Bulota, kunigas Aleksandras Burba, bet nepagrįstai dėmesio sulaukė menkareikšmio atsitiktinio įvykio dalyvis – pasienio policininkas Juozas Adomaitis.

M. Jankaus rankraštinis tekstas „Mano prietikių enciklopedija“ yra bene daugiausia tyrėjų naudojamas atsiminimų žanro kūrinys. Dėmesys jam ypač padidėjo po publikacijos, nors ji nėra kokybiška ir dabar jau stokoja naujesnių komentarų. Atsiminimų privalumas yra faktinius duomenis, politinių ir socialinių procesų vyksmą, asmenybių charakteristiką integruojantis autoriaus kaip tiesioginio įvykių dalyvio arba stebėtojo požiūris. Užsienio tyrėjai vertina žinias apie M. Jankaus bendradarbiavimą su baltarusių, lenkų ir vokiečių tautinio ir revoliucinio judėjimo literatūros leidybos dalyviais. Matyt, suvokdamas išliekamąją savo liudijimų vertę ir tikriausiai raginamas aplinkinių, lietuvių kultūros veteranas atsiminimų fiksavimo

ėmėsi dar kartą. Jų rankraštis laikomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje [1]. Jis 26 lapų apimties, be pavadinimo, sprendžiant pagal žymėtas datas, rašytas 1940 metų vasario 2–14 dienomis ne M. Jankaus, bet kito asmens, greičiausiai vienos iš dukterų, ranka. Tuo metu aštuoniasdešimtmetį perkopęs autorius gyveno Kaune, nes hitlerinei Vokietijai užėmus Klaipėdos kraštą dėl represijų grėsmės buvo priverstas slapta palikti Bitėnus. Teksto siužetai kartoja jau aptartus atsiminimus, nors esama ir kai kurių naujų detalių. Paties M. Jankaus biografijai patikslinti praverčia epizodai apie šeimos deportaciją Rusijon per Pirmąjį pasaulinį karą ir Klaipėdos „paėmimą“ 1923 metais.

VERTINIMAI

Nieko stebėtina, kad išsamiausi M. Jankaus atsiminimų tekstai net autoriaus gyvenimo saulėleidžiu intelektualiosios visuomenės ir mokslininkų argumentuoto įvertinimo nesulaukė: vieni buvo nebaigti rašyti, kiti – nepublikuoti arba tiesiog liko nežinomi dėl Lietuvą ištikusios okupacijos. Kol kas ir mums reikėtų atsargiai spręsti apie visų mūsų paminėtų M. Jankaus atsiminimų publikacijų turinio patikimumą ir išliekamąją vertę. Aiškiai matomą savitumą sudaro jų nedidelė apimtis. Dauguma publikacijų buvo vos dviejų trijų puslapių, į kuriuos periodinių leidinių redaktoriai dar įterpdavo ir iliustracijų, dažniausiai portretų arba „Auszros“ antraštinio lapo reprodukcijų. Glausti, dažniausiai sukaktims paminėti rašyti tekstai skatino autorių pasinaudoti

viešumo galimybe, kita vertus, progįskumas lemdavo turinio paviršutiniškumą. Tematiką diktavo gyvenamojo meto konjunktūra: „Auszros“ istorinė reikšmė, idėjinis aušrininkų kultas, herojinė knygnešio misija ir, žinoma, užsakovai. M. Jankus užsakymams buvo jautrus. Rašyti atsiminimus jį, kaip ir daugelį kitų, taip pat provokavo prasidėjusi polemika dėl aušrininkų epochos lyderių pirmenybės. Į juos M. Jankus nepretendavo, tačiau atkakliai gynė aktualiojo dalyvio vardą ir vaidmenį. Šią poziciją vienareikšmiškai palaikė ir J. Šliūpas: *Minėtoje valtelėje likimo buvo lemta ir man keliauti ir, rasi, greta M. Jankaus, judriausiu keleviu būti* [32, 117]. Atsiminimuose M. Jankus niekada viešumon nekėlė ir nesisavino literatūrinio ir žurnalistinio darbo pasiekimų. Jo plunksnos smailgalys beveik visada ryškindavo svarbiausią ir nenuginčijamą nuopelną suteikusią veiklą: „Auszros“ ir kitos tautinio sąjūdžio spaudos leidybą, poligrafijos materialinės bazės kūrimą, leidinių platinimo organizavimą ir asmenines pastangas įveikti nesibaigiančius trukdžius. Tokie, kartais pernelyg sutirštinti, potėpiai ryškino kovotojo valią ir vardą, kurio, žinoma, ir buvo siekiama.

Rašyti apie pretenzijų turinčius asmenis ir pasekmių palikusius įvykius kartais skatino oponentų arogancija, varpininkų stovyklos vedlių nepamirštamą nuoskaudą dėl paskolos išėikvojimo, kurios virto replikavimo arba bent ignoravimo kampanija. Subjektivumu ir kritika, kartais nepamatuota, pasižymėjo Vac. Biržiška. Profesorius tyrė ir publikavo M. Jankaus dovanotą spaustuvės archyvą, už tai iš universiteto gaudamas

dosnų honorarą, tačiau kultūros veteranui net nepadovanojo mokslo darbų tomų su publikacija. Takto stokojo pati publikacija: jos antraštėje net neminimas M. Jankaus archyvas, o išangoje pirmenybė pagal tariamą svarbą skiriama Tilžės vokiečių spaustuvių archyvams. Iš tikro nė vienas jų savininkas nebuvo lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvis ir lietuviškos spaudos leidyba naudojosi tik kaip neišsenkamu pajamų šaltiniu. Pagaliau, Tilžės archyvų Vac. Biržiška net nebuvo matęs ir apskritai į Lietuvos mokslo įstaigas ir į lietuvių mokslininkų rankas jie niekada nepateko. Susidūręs su tokia mokslo autoriteto pozicija M. Jankus taip pat atsiliepė oponavimu. Čia jis turėjo už ko užsikabinti. Vac. Biržiška buvo pažeidžiamas dėl skubotai rašomų populiariųjų ir mokslo publikacijų netikslumų, be to, ne itin gerai suvokė Mažosios Lietuvos lietuvių gerokai aukštesne materialine kultūra ir protestantizmu grįstos gyvenamos ir psichologijos subtilumus. M. Jankaus publikacijų kovingumą palaikė stabiliai pozityvi JAV lietuvių bendruomenės nuomonė, suformuota išsivijon pasitraukusių aušrininkų ir varpininkų stovyklos šalininkų. Ją lakoniškai, bet talpiausiai išreiškė *Lietuviškojo albumo* (1900) rengėjas kunigas Antanas Milukas: *Martynas Jankus iš Bitėnų, Prusuose, išleistas, raštininkas ir laikraštinninkas, turėjo didį vardą pas lietuvius laike išleidimo „Aušros“ ir pirmuose metuose „Varpo“ išėjimo* [28]. Šią mintį kartu su dedama jaunystės laikų aušrininko nuotrauka vėliau pakartojo „Vienybės lietuvininkų“ redaktoriai [33], objektyviais vertinimais pasižymėjo almanacho *Spaudos laisvės ir Amerikos*

lietuvių organizuotės sukaktuvės sudarytojai ([1927], p. 404–410) ir kiti autoriai.

Priklausomai nuo Lietuvos politinio ir kultūrinio klimato, M. Jankaus publikacijų tekstuose kito terminija, intonacijos ir žargonas (*socialistai, cicilikai, kontrabandistai*), socialinis angažuotumas. Iki 1926 m. tautininkų įvykdyto valstybės perversmo publikacijose ir pasisakymuose ryški kairiojo liberalo ir antiklerikalo pozicija, vėliau, didėjant metų, valstybinių apdovanojimų ir visuomenės pagarbos naštai, viešojoje pozicija tapo santūresnė ir peraugo į valstybės reprezentacinio asmens laikyseną. Atsiminimų autorius nepasižymėjo aukšta mintijimo ir rašto kultūra, kalbos stilistika. Tobulėjimo trukdžiai buvo sistemingo išsilavinimo stoka. Jo raštų raiškai būdingas aštrokas polemėnis ir kritinis tonas, asmenybės susireikšminimas ir bekompromisiškumas. Kritika ir ironizavimas, sodri simpatijų ir antipatijų priemaiša buvo kalbėjimo stilius, nepaisant vietos, laiko, pokalbio dalyvių ir temos. Publikuotuose tekstuose ryškėja teikiamų duomenų įvairovė kalbant net apie tuos pačius dalykus. Jiems įtaką darė autoriaus jausmingumas, gausūs žinių ištekliai ir stiprus potraukis interpretuoti. Dėl šios priežasties M. Jankus buvo nepalyginti geresnis kalbėtojas nei rašytojas. Kita vertus, šios savybės skatino amžininkų nepasitikėjimą juo ir vertė imtis žodžių ir faktų patikros. Daug kas nesuprato M. Jankaus charakterio dėl kultūros ir tikybos tradicijų skirtumo, įdiegtos Prūsijos piliečių teisės į nepalyginti su Didžiąja Lietuva aukštesnio lygio politinę ir religinę laisvę. Jo publikacijų žvilgsnis į

praeitį beveik nebuvo ribojamas atvirumo savikontrolės. Autorius nuoširdžiai vaizdavo pozityviusius ir negatyviusius tiek tautinio sąjūdžio, tiek jo dalyvių asmenybių bruožus, galbūt vienas iš pirmųjų aštriai kėlė lietuviškos spaudos draudimo laikų sulenkėjusios ir susvetimėjusios katalikų dvasininkijos ir knygnešystės kaip socialinio reiškinio ydas. Tokiam požiūriui lietuvių visuomenė nebuvo subrendusi ir jo nepalaikė. Tautinio pobūdžio sąjūdžių, bendruomeninių grupių ir jų lyderių deherozizavimas nebuvo toleruojamas M. Jankaus amžiuje, pagaliau, nėra toleruojamas ir šiuolaikinėje visuomenėje.

Nepaisant M. Jankaus paskelbtų ir rankraščiais likusių atsiminimų stiprios publicistinės raiškos, socialinės, politinės ir antiklerikalinės pozicijos angažuotumo ir kaitos, jie yra nepamainomas Mažosios Lietuvos istorijos tyrimų šaltinis. Jis aktualus daugelio

istoriografijos temų analizei. M. Jankaus atsiminimai gali padėti visavertiškai atskleisti tautinio sąjūdžio spaudos formavimąsi ir plėtrą, perskirtų tautos dalių suartėjimo vyksmą ir būdus. Tuose tekstuose slypi vertingi biografikos duomenų ištekliai, kuriais remiantis galima gana patikimai vaizduoti autoriaus amžininkų asmenybių bruožus, argumentuoti jų sprendimų ir poelgių priežastis.

M. Jankaus atsiminimai dar tebelaukia savo tyrėjo ir vartotojo. Jų naudojimas tebėra minimalus. Dėl retuose leidiniuose ir archyvų bylose nusėdusių atsiminimų kam atrodo ir dabar dar atrodo, kad M. Jankus jų nė nepaliko [3, 81]. Atsižvelgiant į aktualėjančius mokslo poreikius, jau būtų laikas knygotyrynės šaltiniotyros metodikos požiūriu parengti išsamų tokių tekstų rinkinį. Ši veikalą turėtų lydėti ne tik įvadas, bet ir lyginamoji studija, turinio komentarai, kiti pagalbiniai informaciniai tekstai.

NUORODOS

Šaltiniai ir tyrinėjimai

Nepublikuoti

1. JANKUS, Martynas. [Atsiminimai. Rankraštis, be pavadinimo. Užrašyti kito asmens]. 1940 02 02–02 14. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius. F 103, b. 1. 26 lap.

2. MIKOLAINIS, Petras. *Iš kovos atgavimui spaudos*. [Rankraštis. Be metų, apie 1929–1930]. [37] p. Originalas Viliaus Kavaliausko, kopija – Domo Kauno archyve. Publikaciją žr.: [30].

Publikuoti

3. ALŠĖNAS, Pranas. *Martynas Jankus Mažosios Lietuvos patriarchas*: gyvenimas, darbai ir likimo lemties vingiai. Torontas: Juozas J. Bachunas, 1967. 394 p.: iliustr.

4. BAGDONAS, Juozas [?]. Pirmasis tautiškas lietuvių laikraštis (1883–1903). *Ukininkas*. Tautiškas žmonių laikraštis. Tilžė, 1903, nr. 3, p. 66–76.

5. BASANAVIČIUS, Jonas. Isz „Auszros“ gyvenimo. I. Kur yr’ „Ausros“ archyvas? I. [! II]. Kur yr’ „Ausros“ archyvas? *Vienybė lietuvinin-*

ku, 1903, liep. 1 (nr. 26), p. 306–307; liep. 8 (nr. 27), p. 318–319.

6. BASANAVIČIUS, Jonas. Mylimasis Bro-lau! [Laiškas Jurgiui Mikšui. Paskelbė Vincas Kapsukas]. 7 Januar [18]83, Pragoj [Praha]. Iš KAPSUKAS, Vincas. *Raštai*. T. 10: 1924–1926. Vilnius: Vaga, 1971, p. 485.

7. BASANAVIČIUS, Jonas. Prie „Aušros“ atsiradimo. *Tauta*, 1920, geg. 22, nr. 22, p. 2.

8. BIRŽIŠKA, Vaclovas. „Aušra“ 1883–1933 metais. Iš *Vasario 16-ji*. Lietuvos nepriklausomybės 15-kos metų sukaktuvėms paminėti. Kaunas: Lietuvos šaulių sąjungos leidinys, 1933, p. 110–116, iliustr.

9. BIRŽIŠKA, Vaclovas. *Iš mūsų laikraščių praeities*. Kaunas, 1932, p. 25–36, iliustr.

10. BIRŽIŠKA, Vaclovas. Petras Vileišis ir Martynas Jankus. *Lietuva*, 1926, rugs. 3, nr. 198, p. 2–4.

11. BORTKEVIČIENĖ, Felicija. Prūsų lietuviai Sibire. Iš *Iš F. Bortkevičienės atsiminimų*. Parengė Julius Būtėnas. [Kaunas]: Vakarų sąjungos leidinys, [1939], p. 46–50.

12. JANKUS, Martynas. Apie lietuviškosios spaudos praeitį. *Spaudos menas*, 1934, nr. 1, p. 5–6, portr. nuotrauka. Perspausdinta: ALŠĖNAS, Pranas. *Martynas Jankus Mažosios Lietuvos patriarchas*. Torontas, 1967, p. 73–77.

13. JANKUS, Martynas. Apie „Varpo“ spausdinimą pirmaisiais metais. *Varpas* (Kaunas), 1924, lapkritys, Vinco Kudirkos jubiliejinis numeris, p. 173–174.

14. JANKUS, Martynas. Atsiminimai iš Aušros laikų. Iš *Vasario 16-ji*: Lietuvos nepriklausomybės 15-kos metų sukaktuvėms paminėti. Kaunas: Lietuvos šaulių sąjungos leidinys, 1933, p. 120–123, iliustr. Perspausdinta: ALŠĖNAS, Pranas. *Martynas Jankus Mažosios Lietuvos patriarchas*. Torontas, 1967, p. 58–63.

15. JANKUS, Martynas. Brangieji mūsų negyvėliai: Martynas Šernius. [Perspausdinimą inicijavo] ir priedą „Štai žiupsnelis žinučių

mano surinktų iš lūpų p. Marijos Šernienės, tebegyvenančios Šilutėje, apie Martyną Šernių“ (p. 2) parašė Jonas Šliūpas. *Šiaulių naujienos*, 1924, nr. 34, p. 1–2, portr.

16. JANKUS, Martynas. Gerbiamui Ponui Ed. Hermann'ui, Prof. Götingene Goldgr. 10: [1929 m. kovo 4 d. laiškas-atšiminimai; publikacija] parengė ir pratarmė „Tautinio atgimimo lietuviškos spaudos istorija ir jos kūrėjas: subjektyvioji versija“ (p. 20–26) parašė Domas Kaunas. *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 20–49.

17. JANKUS, Martynas. Iš atsiminimų apie knygų kontrabandą. *Klaipėdos žinios*, 1924, geg. 7, nr. 79, p. 1–2. („Klaipėdos žinių“ priedas).

18. JANKUS, Martynas. Iš pirmosios knygų platinimo gadinės. Iš *Knygnešys, 1864–1904*. T. 2. Redaktorius P. Ruseckas. Kaunas: Spaudos fondas, 1928, p. 305–307, portr.

19. JANKUS, Martynas. Kelionė į Syberijos pakraštį. Iš „*Aušros*“ archyvas: *Martyno Jankaus rinkinys*. Sudarė ir parengė Domas Kaunas ir Audronė Matijošienė. Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Vilniaus universiteto leidykla, 2011, p. 425–452.

20. JANKUS, Martynas. Lietuviškų Knigų Kontrabanda (1863–1904 m.). *Tėvynė* (New York), 1918, saus. 18, nr. 3, p. 4; saus. 25, nr. 4, p. 4; vas. 1, nr. 5, p. 4; vas. 8, nr. 6, p. 4. Nuoroda teksto pabaigoje: 4 liepos 1917 m. Belaisvėje – Saratove.

21. JANKUS, Martynas. Lietuviškų Knigų Kontrabanda (1863–1904 m.). Parengė, įvado straipsnį „Martyno Jankaus atsiminimai apie lietuviškų knygų kontrabandą: pirmasis bandymas“ (p. 220–225) ir „Paiškinimus“ (p. 232–235) parašė Domas Kaunas. *Knygotyra*, 2012, t. 59, p. 225–232.

22. JANKUS, Martynas. Mano atminimai „Aušros“ laiku. Iš *Spaudos laisvės ir Amerikos lietuvių organizuotės sukaktuvės, 1904–1924 ir 1875–1925*. Philadelphia, Pa.: A. Milukas &

Co., [1927], p. 411–414. Tas pats tekstas kn.: *Spaudos laisvės ir Amer. liet. organizuotės sukak-tuvės*. Antra laida. Philadelphia, Pa.: A. Milukas & Co., Pranaičių Julės lėšomis, [1929], p. 411–414. Perspausdinta kn.: ALŠĖNAS, Pranus. *Martynas Jankus Mažosios Lietuvos patriarchas*. Torontas, 1967, p. 64–67.

23. JANKUS, Martynas. Mano atsimini-mai. *Vasario 16-oji*. Kaunas: Lietuvos šaulių są-jungos leidinys, 1932, p. 56–62.

24. JANKUS, Martynas. Mano prietikių enciklopedija: [apie 1935–1937 m. rašyti at-siminimai; publikacija]. Parengė ir pratar mė „Spaustuvininko Martyno Jankaus atsiminimai“ (p. 80–81) parašė Laimutė Dėnienė. *Knygotyra*, 1991, t. 17, p. 80–110.

25. JANKUS, Martynas. Martynas Jankus apie savo rolę „Aušros“ gadyne. *Klaipėdos žinios*, 1924, lapkr. 23 (Nr. 246), p. 6. („Klaipėdos ži-nių“ priedas).

26. JANKUS, Martynas. Martynas Šernius. *Tauta: kultūros ir politikos laikraštis*, 1920, nr. 14, p. 2. (Brangieji mūsų negyvėliai).

27. JANKUS, Martynas. Šis-tas apie „Ausz-ros“ išleidimą ir platinimą. *Varpas*, (Tilžė), 1903, nr. 3, p. 104–105.

28. *Lietuviškas albumas*. Laida 2: Musu raštinykai ir žymesni vyrai. Parengta ir išleista kun. Antano Miluko su pagalba prenumerato-rių. Shenandoach, Pa.: [Antano Miluko leid.], V. J. Stagaro [V. Šlekio] sp., 1900, lap. [52].

29. „Lietuvių globos mūsų broliams lietu-

viams belaisviams iš Prusų Lietuvos šelpti“ dar-bų apyskaita. Vilnius, 1915, p. 10.

30. MIKOLAINIS, Petras. Iš kovos atgavi-mui spaudos. Iš *Knygnešys, leidėjas, publicistas Petras Mikolainis (1868–1934) laiškuose ir at-siminimuose*. [Sudarė Danguolė Mikulienienė]. Vilnius: Petro ofsetas, 2012, p. 204–277. (Kal-bų ir kultūrų sankirtų archyvai; 2).

31. Pažįstami Mažosios Lietuvos veikėjai rašo savo atsiminimus. *Naujasis Tilžės Keleivis*, 1937, gruod. 11, nr. 99, p. 2.

32. ŠLIŪPAS, Jonas. Šis tas apie „Aušros“ idealus. Iš *Vasario 16-jį: Lietuvos nepriklauso-mybės 15-kos metų sukaktuvėms paminėti*. Kaunas: Lietuvos šaulių sąjungos leidinys, 1933, p. 117–119, iliustr.

33. „*Vienybės lietuvininkų 25 metų sukak-tuvių jubilėjus (1886–1911)*: Historiškai atsi-minimai mūsų praeities. Su paveikslais mūsų žymesnių veikėjų ir rašytojų. Brooklyn, N.Y. [„Vienybės lietuvininkų“ leid. ir sp.], 1911, p. 129, nuotr.

34. *Гісторыя беларускай кнігі*. Т. 2: Кніжнасць новай Беларусі (XIX–XXI ст.). М. В. Нікалаеў, А. І. Доўнар, М. А. Лукоўская, Р. С. Магульскі. Мінск: „Буларуская Энцыкла-педыя“, 2011, p. 36–37.

35. ЛАСТОЎСКИ, Вацлаў. Беларускія (крыўскія) друкі ў Тыльзіце. *Крывіч: Месячнік літэратуры, культуры і грамадзкага жыцця*. Крывіч: Мėnesinis literatūros, kultūros ir visuo-menės gyvenimo laikraštis, (Kaunas), 1926, nr. 1, p. 106.

DIMENSIONS OF HISTORIOGRAPHIC NARRATIVE IN THE MEMOIRS BY MARTYNAS JANKUS

DOMAS KAUNAS

Abstract

An owner of a printing house and a publisher, Martynas Jankus (1858–1946) was a citizen of Germany and a Lithuanian of the East Prussian region. He was an active member of the Lithuanian national movement of the 19th – early 20th century. He supported the opposition of the people of the Grand Duchy of Lithuania which was annexed and integrated into the Russian empire in 1795. When the usage of the Lithuanian language in Latin script was banned in 1864–1904, Martynas Jankus started printing illegal books and newspapers in his printing house and transporting them secretly to the Russian empire. He supported publishing “Ausra” and “Varpas” the most influential newspapers of the national movement. In 1918, after the restoration of the independence of the Republic of Lithuania, this veteran of Lithuanian culture and politics was highly appreciated and attracted close attention of journalists. He publicised quite many memoirs about the publishing and distribution of illegal press, known newspaper editors and book authors, printers, and publishers. The greatest value for historiographic research of the book resides in three generalised memoirs that M. Jankus attempted in his late years. They include the publication “Smuggling of Lithuanian books” („Lietuviškų Kningų Kontrabanda“) which was published in the newspaper “Tėvynė” (1918) edited by Lithuanians in the USA, and two unpublished manuscripts: an exhaustive narrative (27 pages) without a title about the state of the Lithuanian press and language during the period of the growth of the national movement, sent to the professor linguist of the Göttingen university (Germany) Eduard Her-

mann, and the memoirs “An encyclopedia of my adventures” („Mano prietikių enciklopedija“) written in the form of a scholarly encyclopedic dictionary characterizing the acquaintances of M. Jankus. The advantage of the memoirs lays in the point of view of the author who is a direct participant and observer of the factual events, political and social processes, and characters of persons. Foreign researchers appreciate the knowledge of M. Jankus’ cooperation with the participants of Byelorussian, Polish, and German national and revolutionary movements and assistance in their literary publishing. On the other hand, although this author wrote many published and unpublished memoirs, they were small in size, written in the journalistic style and quite open. Therefore, they raised contradictions and critical comments of the public. Many did not understand the character of M. Jankus, which was conditioned by differences in cultural and religious traditions based on the civil rights of Prussian citizens, implying a much greater religious and political freedom. His publications and opinions were not self-controlled or limited in any way. The author sincerely depicted the positive and negative sides and character of the national movement and its participants. He was among the first to raise the issues of Polonized and estranged Catholic priests and the vices of the book smuggling as a social phenomenon. The Lithuanian society was not matured enough at his time and did not support him. The dethronement of the movements, communities, and leaders that had a national character was not tolerated during M. Jankus’ lifetime; it is not tolerated in modern society, either.

Įteikta 2013 m. sausio mėn.